

İNSAN KAPİTALININ TƏHSİL KONTEKSTİNDƏ İNKİŞAFININ QEYRİ- BAZAR FAYDALARI

Rakim HAQVERDİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan

1. Giriş

Blundell və digərləri (2001) qeyd edir ki, insanların təhsillənməsinin faydalarını müəyyənləşdirməyin üç fərqli yolu var. Bunlar şəxsi fayda, sosial fayda və əmək məhsuldarlığının artımıdır. Təhsil kapitalının sosial faydaları bu investisiyanın cəmiyyət üçün arzuolunanlığını göstərir (Venniker, 2000). Bundan əlavə, Beker (1964) və Şultz (1961) 1960-cı illərdə insan kapitalı konsepsiyasını təqdim etdikdən sonra təhsilə əsasən investisiya obyektini kimi baxılır. Nəticədə, təhsilə şəxsi faydalar haqqında çox şey məlumdur (təhsil haqlarının müvafiq xərcləri; alternativ xərclərin azalması və s.). Sosial qazanc haqqında biliklər isə daha azdır. Bu, qismən ölçmə ilə bağlı mürəkkəbliliklərlə bağlıdır. Sianesi və Van Renen (2000) qeyd edirlər ki, təhsilin artıma (iqtisadi və qeyri-iqtisadi) təsirinin qiymətləndirilməsində çoxlu metodoloji problemlər mövcuddur. Bununla belə, onlar belə nəticəyə gəlirlər ki, insan kapitalının məhsuldarlığı artırdığına dair inandırıcı sübutlar var ki, bu da təhsilin həqiqətən məhsuldarlığı artırdığını göstərir. Bundan əlavə, həm şəxsi, həm də sosial fayda dərəcələri üçün qeyri-monetar (qeyri-bazar) gəlir dərəcələrini kəmiyyətlə müəyyən etmək çətindir. İqtisadi dəyərlə bağlı az sayda qiymətləndirmə mövcuddur. Bununla belə, son illərdə qeyri-bazar təsirlərinə baxmaq üçün müəyyən işlər görülmüşdü. Belə ki, Blundel və həmfikiriləri (2001) belə bir fikir irəli sürüdürlər ki, sosial təsir anlayışı həm də istisna (yan) təsirləri və ya yayılma (bəzən əks) təsirləri əhatə edir. Bizi burada ən çox maraqlandıran mövzulardan biri də məhz bu təsirlərdir. İlk olaraq insan kapitalı kontekstində təhsillənmənin qeyri-bazar effektlərini təyin etməklə başlayacağıq.

İnsan kapitalının təsir istiqamətləri

İƏİT (2000) qeyd edir ki, öyrənmənin sosial faydaları birbaşa (məsələn, sağlamlıq, sosial fəallıq, sosial əlaqələr) və ya dolaylı (artan bilik və bacarıqların məhsuldarlığa və ya başqalarının rifahına müsbət təsiri kimi) formada ola bilər. Bundan əlavə, Cədvəl 1-də göstəriləni kimi onun pul dəyəri ola da bilər, olmaya da bilər.

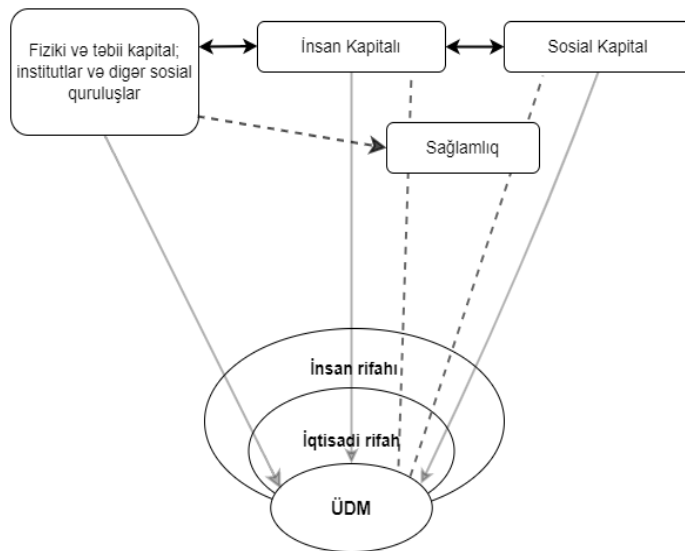
Cədvəl 1: İnsan kapitalının təsirlərinin sinifləşdirilməsi

	Birbaşa/Şəxsi	Dolaylı/Sosial
Bazar təsirləri	Fərdlərin iqtisadi məhsuldarlığının artımı	Təşkilat, şirkət və birliklərin fəaliyyətinə təsir edən iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması (müxtəlif agentlərin qarşılıqlı əlaqəsi və yayılma effektləri də daxil olmaqla)
Qeyri-bazar təsirləri	Sağlamlıq və fərdi rifahın digər aspektlərinin inkişafı	İctimai fəallıq, sosial əlaqələr və sosial rifahın yaxşılaşması

Mənbə : İƏİT (2020)

Burada bizi daha çox maraqlandıran hissə öyrənmənin birbaşa və dolaylı yollarla ortaya çıxan qeyri-monetar səmərəsidir. Şəxsi və sosial monetar effektlər isə “iqtisadi səmərə” başlığı ilə öyrənilir. Başa düşməliyik ki, hər iki konsepsiya eyni dərəcədə vacibdir və birlikdə insan kapitalını formalaşdırırlar. İqtisadi və sosial inkişafın təmin olunması üçün insan kapitalı sosial kapitalla ortaq bir agent (amil) kimi çıxış edir. Bu ortaqlıq qrafik formasında aşağıda verilib:

Təsvir 1: İnsan kapitalı ÜDM-in tərkib hissəsi kimi (Mənbə : İƏİT (2020))

Diaqramdan aydın olur ki, insan kapitalını formalaşdırın istər birbaşa, istərsə də dolayı formada əldə olunmuş qeyri-iqtisadi və iqtisadi (monetar) töhfələr birlikdə Ümumi Daxili Məhsulun mühüm kontribütorlarıdır. İƏİT tərəfindən ön görülmüş və cavabını tapmalı olduğumuz əsas sual hansı istiqamətlərdə (daha keyfiyyətli təminat, valideyin dəstəyi və s.) sərmayə yatırmaqla təhsil və təlimlərin artmaqda olan səmərəsini daha yüksək səviyələrə çıxarıla biləcəyidir. Lakin və ən əsası İƏİT qeyd edir ki, təhsilin müxtəlif töhfələrini analiz edərkən həm sosial, həm də insan kapitalının rolları nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, öyrənmə prosesinin yer aldığı kontekstdən əlavə ailələrin, məktəblərin və icmaların sosial kapital yaratma üsullarını da nəzərdə saxlamalıyıq.

Tan və Minqat (1996) təhsilin xərcləri və faydalarını fərdi və sosial olaraq qruplaşdırıblar. Bu bərdə aşağıdakı cədvəldə (Cədvəl 2) daha ətraflı məlumat verilib. Cədvəldən də göründüyü kimi, təhsillə bağlı qeyri-monetar dəyərlər öxəl (şəxsi) və sosial (ictimai) effektlərin kombinasiyasından ibarətdir.

Özəl qeyri-bazar effektləri :Bu qeyri-bazar təsirlərinə təhsilin fərdi sağlamlığa təsiri, asudə vaxtı dəyərləndirmək qabiliyyəti və müxtəlif şəxsi seçimlərin edilməsində yüksək səmərəlilik daxildir. Minqat və Tan (1996) tərəfindən tanınan təhsilin başqa bir faydası da onun təhsil pilləsində irəliləmək üçün yaratdığı seçimdir ki, bu imkan əsasən təhsilin aşağı səviyələrindəki fərdlərə aiddir.

İctimai qeyri-bazar effektləri :Minqat və Tan tərəfindən müəyyən edilən təhsilin ictimai səviyyədə faydaları arasında sosial bərabərliyin təminatına, milli birliyin gücləndirilməsinə, məhsuldarlığın yüksəlməsinə və əhəlinin artımına təsiri ilə yanaşı ekoloji stressin azaldılmasına və cinayət hadisələrinin nisbi azalmasına mümkün töhfələr də qeyd edilir. Bu, həm də ictimai sərvətin artımına töhfə verir.

Cədvəl 2: Təhsillənmənin fərdi və sosial təsirləri

	FƏRDİ	SOSIAL
XƏRCLƏR	X1. Birbaşa xərclər (təhsil xərcləri və s.)	X3. Dövlət subsidiyaları
	X2. Alternativ xərclər (itirilmiş potensial qazanc)	
FAYDALAR	F1. Bazar məhsuldarlığında artım (gəlir və digər faydalarla əks olunur)	F3. Məhsuldarlığa yan təsirlər (təhsilli işçinin kolleqasının iş effektivliyinə təsiri)
	F2. Şəxsi qeyri-bazar effektləri (daha sağlam həyat, asudə vaxtların dəyərləndirmə imkanlarının genişlənməsi; iş axtarışı və digər seçimlərdə effektivliyin artması)	F4. Geniş texnoloji imkanlar (elmdə, tibbdə, sənayedə və başqa sahələrdə yeni biliklərin kəşfi, adaptasiyası və istifadəsi nəticəsində yaranan faydalar)
		F5. Sosial qeyri-bazar təsirləri (daha çox sosial bərabərlik, həmkarlar ittifaqları, güclü milliyyət hissi, əhəlinin yavaş artımı və bununla əlaqədar ekoloji stressin azaldılması, yoluxucu xəstəlik risklərinin azaldılması, cinayətlərin azaldılması və s.)

Mənbə: Tan və Minqat (1996)

Metodologiya və ölçmə problemləri

Ölçmə-qiyətləndirmə problemləri :İƏİT (2000) qeyd edir ki, təhsilin təmin etdiyi müxtəlif sosial təsirlərin müəyyən edilməsi və ölçülməsində bəzi irəliləyişlər əldə olunsada, bu sosial faydaları və digər yayılma təsirlərini dəqiqliklə ölçmək çox çətinlikdir. Bununla belə, təhsildən əldə olunan sosial səmərənin iqtisadi təsirlərdən daha yuxarı olduğuna dair düşüncə formalaşmaqdadır. Bu çətinlik həm də ona görə ortaya çıxır ki, təhsilə yatırılan investisiyaların geri dönüşü ilə bağlı tədqiqatların əksəriyyəti müsbət və mənfə qeyri-bazar təsirlərinin bir-birinə nisbətinin kəmiyyətlə ölçülə bilən olmasına diqqət yetirir. Bir çox tədqiqatçılar (məsələn, Sloane və başqaları 2003-cü ildə Uelsdə) təhsilin təsirlərini araşdırarkən bu problemi qeyd edir. Onlar, fərdi qeyri-maliyyə təsirlərinin çox vaxt müxtəlif formalarda şəxsin rifahını yaxşılaşdırdığını qəbul etsələr də, onlar bu təsirlərin ələ alınmasının çətin olduğunu deyirlər, ona görə də onların hesabatlarında kəmiyyət ölçüləri nəzərə alınmır.

Əksər müəlliflər belə qənaətə gəliblər ki, dolay təsirləri ölçmək mümkün deyil və bu, əsas çatışmazlıq olaraq qalır. Yalnız bu yaxınlarda McMahan (və başqaları) təhsilin inkişafa ümumi təsirini (bazar və qeyri-bazar təsirlərini) ölçməyə çalışdı və onun hesabatı bu sahədə ən əhatəli işi təqdim edir (Psacharopoulos, 2003, Jandhyala 2001).

Onun 1999-cu ildəki tədqiqatı 1965-1995-ci illər arasında 78 ölkədən illik müşahidə məlumatlarını birləşdirərək təhsilin ümumi faydalarını nəzərdən keçirir və 2035-ci ilə qədər proqnozlar verir. Bundan əlavə, ev təsərrüfatları və icma səviyyəsində fəaliyyət göstərən dolay təsirlər və istisna (yan) təsirlər nəzərə alınır. Bununla belə, McMahan yenə də vurğulayır ki, bütün bu amilləri düzgün müəyyən etmək üçün heç bir zəmanət yoxdur və üstəlik təhsilin inkişafa konkret təsir göstərməsi üçün müəyyən vaxt lazımdır.

Ölçüm məsələsində nəzərə alınmalı bir digər amil də qruplaşdırma məsələsidir. Minqet və Tan 1996-cı ildə öz araşdırmalarında bildirirdi ki, təhsilin fərdi-sosial və ictimai-sosial təsirləri hər zaman tamamilə ayrılıqda analiz edilə bilməz. Təhsilin cəmiyyətə təsirini həmişə individual qeyri-bazar faydalarından ayırmaq mümkün deyil. Məsələn, 1995-ci ildə maraqlı bir araşdırma etmiş Haveman və Volfi ABŞ-da təhsilli valideynlərin uşaqlarının məktəbi tərk etmə və qızlarının erkən yaşda uşaq sahibi olma ehtimalının daha az olduğunu ortaya çıxarmışdılar. Bu cür nəticələr təkcə fərdlərə deyil, həm də cəmiyyətə yayılaraq, sosial məsələlərə təsir edə bilər. Venniker (2000) isə belə hesab edir ki, müsbət qeyri-bazar təsirlərinin ən bariz və ölçülə bilən nümunəsi cinayətlərin azaldılmasıdır.

Təhsilin kvalifikasiyası :Sianesi və Van Renen (2000) insan kapitalının ölçülməsi ilə bağlı bir sıra məsələləri müəyyən etmişlər. Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, tədqiqatlar iş yerində təlim, təcrübə və praktiki öyrənməni əhatə edən insan kapitalı investisiyasının daha geniş miqasını nəzərə almadan və onun amortizasiyasını görməzdən gələrək yalnız formal təhsil nailiyyətlərinə əsaslanmağa meyllidir. Onlar təhsilin keyfiyyətinin düzgün formada nəzərə alınmamasından və müxtəlif təhsil növlərinin müxtəlif təsirlərə malik ola biləcəyindən narahatlığını ifadə edirlər.

Bu məqam xüsusilə Şuller və digərlərinin tətqiqat işində (2002) vurğulanır ki, adekvat dəstəyi və motivasiyanı özündə ehtiva edən öyrətmə üsulu və mövzusu təhsildən əldə olunacaq nəticələrin effektivliyi üçün ən mühüm amillərdir. Dearden və digərləri də 2000-ci ildə Britaniyada iqtisadi akademik və peşə ixtisasları ilə bağlı araşdırmalarında oxşar nəticələrə gəlirlər. Onların araşdırmasında İşçi Qüvvəsi Sorğusu da daxil olmaqla üç genişmiqyaslı sorğunun məlumatlarından istifadə edilib. Əvvəlcə onlar ortaya çıxardılar ki, Britaniyada təhsilin nəticələrinə dair o vaxta qədər aparılmış tətqiqatlar sadəcə fərdi nəticələrə fokuslanır və demək olar ki, hamısında akademik və peşə ixtisaslarını birlikdə analiz edir. Nəticədə, bu tədqiqatlarda akademik və peşə ixtisasları arasında səmərə fərqlərinin olub-olmaması məsələsi aydın deyil. Bundan əlavə, beynəlxalq tədqiqatlar adətən bir illik təhsilin nəticələrinə baxır. ABŞ ədəbiyyatı araşdırmada ixtisas növünün vacib olmadığını iddia etsə də, Britaniya tədqiqatları kvalifikasiya növləri arasında fərq qoymağın vacib olduğuna inanır. Britaniyanın bu iddiası Psacharopoulos (1994) tərəfindən 24 inkişaf etməkdə olan ölkədə ümumi və peşə-ixtisas təhsilinin effektivlik dərəcələrinə dair hərtərəfli təhlili ilə öz təstiqini tapmışdır. Psacharopoulos belə nəticəyə gəlmişdir ki, akademik yoldan əldə edilən dönüşlər peşə ixtisasına nisbətən daha yüksəkdir. Robinson (1997) da Britaniya üçün oxşar sübutlar təqdim edərək akademik təhsilin faydalarının bir qədər daha yüksək olduğunu bildirir.

Balans baxımından, Dearden və digərləri belə nəticəyə gəlirlər ki, akademik ixtisaslarla bağlı əlavə faydalar peşə ixtisasları ilə əlaqəli olanlardan daha yüksəkdir. Akademik ixtisaslarda bu amil aşağı və yüksək qabiliyyətli fərdlər arasında fərqlənməsə də, peşə ixtisaslarında fərqlənir.

Fərdlər sonradan bilikli olduğu öz ixtisasına uyğun bir iş əldə edərlərsə, bu, gəlirlərə də müsbət təsir göstərir. Bu fikir Britaniyada akademik və peşə təhsilinin sağlamlıq dərəcəsinə təsirləri arasında əhəmiyyətli fərqlərin olduğunu aşkar edən Feynşteyn (2002) tərəfindən təsdiqlənir. Təhsil və səhiyyə arasında ümumiyyətlə pozitiv əlaqələr olsa da, ümumiyyətlə, daha böyük faydalar akademik təhsil ilə əlaqələndirilir.

Təhsil səviyyəsi :Sianesi və Van Renen (2000) nəzərə alınmalı olan başqa bir məsələni - təhsilin mərhələlərinin və təhsil səviyyələrinin əhəmiyyətini qeyd edirlər. Onlar tətqiqatlarının sonunda ekstra təhsil illərinin qazanılan faydaya pozitiv və ya neqativ təsirlərini tapa bilməyiblər. Oxşar mövzuda araşdırma aparan Konlon həmçinin bildirir ki, kiminsə öyrənməyə başladığı yaş onların gələcəkdə ala biləcəkləri hər hansı gəlirə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Böyük Britaniyada ixtisasların gec əldə edilməsi ilə bağlı hallar və nəticələrlə əlaqədar araşdırmasında Konlon belə nəticəyə gəlir ki, Böyük Britaniyada əmək qabiliyyətli yaşda olan fərdlər tərəfindən alınan təhsil və təlim prosesinin yuxarı yaşlara (ən azı 25) qədər artırılması müsbət effekt verə bilər. Bununla belə, məlumat məhdudyyətləri səbəbindən gec öyrənmə ilə bağlı xərclər və gəlirləri hesablamaq bir çoxları üçün əlçatmaz hesab olunur.

Ədəbiyyatdakı sübutlar, problemlər və çatışmazlıqları araşdırarkən, Harmon və digərləri (2000) istifadə edilən qiymətləndirmə üsullarının çox müxtəlif olduğunu aşkar etdilər. Ən əhəmiyyətlisi Böyük Britaniya və ABŞ tədqiqatçılarının istifadə etdiyi fərqli ölçü metodları idi. ABŞ-da təhsil illərlə ölçülür, çünki məktəb illəri araşdırmalar zamanı əsas məlumat mənbəyi kimi qeyd olunan ölçüdür. Bundan əlavə, ABŞ-da təhsil milli əsaslı kredit sisteminə əsaslanmır, sadəcə dərəcələri ümumiyyətlə illəri izlədiyi bir sistemdir, buna görə də təhsil ən azı orta məktəb müddətində kifayət qədər davamlıdır. Avropada fərqli nəticələrə səbəb ola biləcək alternativ cərəyanlar

var. Burada qiymətləndirmə ixtisaslara əsaslanır. Bəziləri iddia edir ki, ixtisaslar təhsil illərindən daha vacibdir. Nəticə etibarlı ilə təhsildən əldə edilən təxmini faydalar çox fərqli ola bilər. Sloane (2003) əlavə edir ki, səmərəlilik dərəcələri əldə edilmiş ixtisasın və ya onun əldə edildiyi qurumun keyfiyyətindən təsirlənə bilər.

Bu təhlillərin nəticələri hər hansı yanaşmaya xas olan səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməyə və ya təhsilin faydalarını ölçməyə çalışarkən ortaya çıxan bir çox maneələrə toxunur. Bu araşdırmalar göstərir ki, həm öyrənmənin növü, həm uzunluğu, həm təhsilin səviyyəsi, həm də keçmiş təcrübə təhsilin geri dönüşünü müəyyən edən mühüm amillərdir.

Analiz: ortaya çıxan faydalar

İnsan kapitalı modelində olduğu kimi, Makmahon 1997-ci ildə öz araşdırmasında təhsilin daha geniş iqtisadi və sosial təsirlərlə necə əlaqəli olduğunu izah edə bilər. Məsələn, gənclər məktəblərdə təhsil alıb sonra iş əldə etdikdə küçədən kənardə qalmış olurlar və cinayət nisbətləri daha az olur. Başqa bir misal ondan ibarətdir ki, təhsilin yüksək səviyyəsi qadınlarda doğuş nisbətini və nəticədə xalis əhali artımını yavaşladır. Bu da öz növbəsində yoxsulluğun azalması və suyun çirklənməsinin azalması, nəticədə ətraf mühitin daha yaxşı qorunması ilə əlaqələndirilir.

Makmahon, insanın rifahının qismən qazandıqdan, həm də cinayət xərclərinin azaldılmasından, daha yavaş əhali artımından, daha az yoxsulluqdan, daha təmiz ətraf mühitdən və müxtəlif yollarla təhsilə gedən digər qeyri-pul nəticələrindən asılı olduğunu izah etməklə yekunlaşdırır.

Volfi və Zuvekas tədqiqatlarında təhsilin bir sıra qeyri-bazar təsirlərini müəyyən edirlər. Bu nəticələrin bəziləri (dolaylı təsirlər və ya yayılma təsirləri) fərdlərə və onların ailələrinə, digərləri isə ümumi cəmiyyətə aiddir. Xüsusilə tədqiqatçılar aşağıdakı təsirləri açıq-aydın qeyd edirlər:

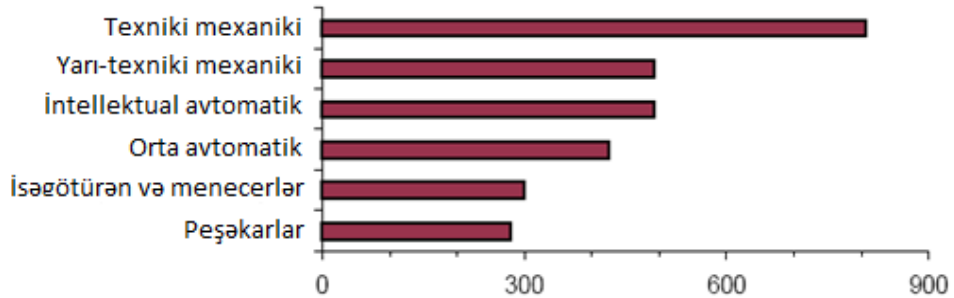
- ✓ Təhsil və sağlamlıq vəziyyəti arasında müsbət əlaqə
- ✓ Məktəb təhsili ilə ailə üzvlərinin sağlamlığı arasında müsbət əlaqə
- ✓ Məktəb təhsili ilə övladların aldığı təhsil arasında müsbət əlaqə
- ✓ Seçimlərin (istehlakçı seçimi) səmərəliliyinə məktəb təhsilinin verdiyi töhfə
- ✓ Məktəbdə təhsilin qadınlarda doğumla bağlı qərarlarına təsir göstərir (xüsusən erkən yaşlarda)

Bu nəticələrin hər birini hərtərəfli izah etməyə çalışacağıq.

Sağlamlıq :Təhsilin sağlamlığa həm birbaşa, həm də dolaylı təsirləri olduğu bildirilir. Volfi və Zuvekas (1997) müəyyən etmişlər ki, təhsil daha sağlam həyat tərzi və gözlənilən ömür uzunluğunun artmasına yol açır. Bunun səbəbləri peşə seçimləri (aşağı riskli peşələr), yaşayış yeri seçimləri (daha az çirklənmiş ərazilər), sağlamlıqla bağlı daha çox məlumatlılıq və ya məlumatların əldə edilməsi bacarığı, daha yaxşı qidalanma, daha az zərərli vərdişlər (siqaret çəkmək) və ya daha uyğun tibbi xidmətdən istifadə ilə bağlı müsbət effektlər ola bilər. Böyük Britaniya əhalisi üzrə araşdırmalar göstərir ki (Şəkil 2) daha yüksək sosial sinif qruplarında olan insanlar

üçün ölüm nisbətləri daha aşağıdır. Bundan əlavə, bəzi müəlliflər təhsil və sağlamlıq əlaqəsinin coğrafiya və irqdən də asılı ola biləcəyini təklif edir.

Təsvir 2: Bacarıqlara əsaslanan peşə təsnifatına görə 20-64 yaşlı əhalidən 100.000 nəfərə düşən ölüm nisbətləri (İngiltərə və Uels, 1991-93)

Mənbə: Acheson və başqaları (1998)

Sağlamlıq və təhsil arasındakı əlaqə hər zaman tam aydın deyil və səbəb-nəticə əlaqələrini şərh etmək heç də asan olmur. Bununla belə, araşdırmaların ümumi nəticəsi onu deməyə əsas verir ki, təhsilin sağlamlığa təsiri üçün üç mühüm kanal var:

✓ İqtisadi amillər - Gəlir və məşğulluqla əlaqədardır. Yüksək gəlir səviyyəsi fərdləri daha sağlam fəaliyyətlərlə məşğul olmağa və daha sağlam qidalanmaya təşviq edir. Həmçinin yüksək təhsil səviyyəsi fərdlərə daha az stressli işlərdə işləməyə imkan verir.

✓ Sağlamlıqla bağlı davranışlar - Bunlara diet, zərərli vərdislərdən uzaqlaşma, davamlı tibbi müayinə, sanitariya-gigiyena qaydalarına riayət, mütəmadi idman, təhlükəsizlik kəmərlərindən və digər qoruyucu vasitələrdən istifadə kimi davranışlar daxildir. Volfi, Zuvekas, Leigh və digər tədqiqatçılar təhsillilik səviyyəsi ilə yuxarıda sadalanan faktorlar arasında müsbət korrelyasiyanı aşkarlamışdılar.

✓ Psixososial amillər - Öz-güvən, sosial kimlik, özünə hörmət və özünü təstiqləmək, problemlə və stresli fəaliyyətlərdən uzaq durmaq, tibb və həkimlərə (onların məsləhətlərinə) inanc, öz-motivasiya və digərlərinə psixoloji dəstək və sair kimi meyillər təhsilli şəxslər arasında daha yüksəkdir.

Doğum sayı və ailə həyatı :Qrinvud 1997-ci ildə bir araşdırmasında təhsil amilinin doğum sayını azaltdığını izah etmişdir. Burada bildirilir ki, təhsil almaq qadınlarda həm evlilik həm də ilk hamiləlik yaşını artırır, o cümlədən qadınların ailə qurmadan uşaq dünyaya gətirmə ehtimalını azaldır. Həmçinin Qrinvud təhsilli qadınların təhsilli kişilərlə ailə qurmağa meyilli olduğunu aşkarlamışdır. Təhsilli ailələr isə daha az uşaq sahibi olmağa meyilli olurlar. Nəticə olaraq valideyinlərin təhsilli və dolayısı ilə daha yüksək gəlir əldə etdiyi ailədə uşaq sayının az olması da həmin ailələrin rifah halını yaxşılaşdırır. Bundan başqa, Blekvel və Bayner (2002) uşaq sahibi olan qadınlar əmək fəaliyyətdən də müəyyən müddətdə uzaqda qalır və sosial rifah halı pisləşir. Əgər uşaq sahibi olan qadının yüksək ixtisası yoxdursa, onun işsiz qalma ehtimalı daha çoxdur. Araşdırma zamanı iş kvalifikasiyası olmayan uşaq

analarının sadəcə 11%-nin işlə təmin olduğu ortaya çıxmışdır. İxtisaslı analarda isə bu göstərici 36% təşkil edirdi.

Bundan başqa yüksək təhsil ailə daxili münasibətlərdə də özünü biruzə verir. Volfi və Zuvekas araşdırlarından belə nəticəyə gəlmişdilər ki, valideyinlərin təhsilli olması uşaqların inkişafını və gələcəkdə təhsilli olması meyilini gücləndirir. Həmçinin, Leybovidz anaların təhsilli olmasının uşaqların intellektual keyfiyyətinə (IQ) birbaşa təsir göstərdiyini aşkarlamışdı. Evli cütlüklərin təhsilli olması onlar arasında bərabərsizlik, qərarların toqquşması, münaqişələr və s. halları azaldır.

Qadın təhsili və uşaq ölümləri: Volfi və Zuvekas yoxsul və inkişafda olan ölkələrdə təhsilliklə uşaq ölümünün azalması arasında güclü əlaqə olduğunu aşkarlamışdır. Təhsil insanları əmək bazarına daha çox cəlb edir və uşaqları böyütməyə daha az vaxt qalır. Bundan başqa daha çox doğum kontrolları, yuxarı evlilik yaşı və daha az uşaq sahibi olmaq da bu göstəriciyə müsbət təsirini göstərir. Mekmahon 2000-ci ildə İƏİT-in 78 üzv ölkəsinə aid bir araşdırmasında təhsilin uşaq ölümünə birbaşa təsiri olduğunu vurğulayır. Qadınların orta məktəb təhsilinin ən zəif olduğu ölkələrdə (Meksika, İtaliya, Türkiyə, Macarıstan) uşaq ölümləri pik həddə idisə, 90-cı illərdən qadınların təhsillənmə prosesini sürətləndirən Portuqaliyada körpə ölümlərinin statistikasına əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdı.

Əhali artımı və ətraf mühit: Mekmahona görə təhsilin əhali artımı ilə əlaqəsi birbaşa olaraq doğum yaşı və nisbətinin aşağı düşməsi, həmçinin uşaq ölümlərinin azalması ilə bağlıdır. Ən yoxsul İƏİT ölkələrində bu effekt qadınların sadəcə 9 illik orta təhsilindən dərhal sonra özünü biruzə verir. Ətraf mühitin keyfiyyəti də təhsillə əlaqələndirilə bilər.

Çünki daha çox əhali daha çox evlərin tikilməsi, meşələrin daha çox kəsilməsi, yandırılması, havanın çirklənməsi deməkdir. Hesablamalara görə əhalinin 1% artımı 0.79% bərabərsizlik, meşələrin 0.96% azalması və hava çirkliliyinin 12.7% artmasına yol açır.

Sosial rifah: Hələ 1962-ci ildə Fridman daha yaxşı təhsil almış seçicilərin iqtisadi siyasət seçimləri ilə bağlı daha effektiv qərarlar qəbul etməsinə əsaslanaraq təhsilə dövlət subsidiyalarının verilməsini müdafiə edirdi. Volfi və Zuvekas (1997) cəmiyyət üçün ölçülə bilməyən çoxlu səmərənin təmin olduğu fikrini irəli sürürdü. Məsələn, xeyriyyəçilik üçün sərf edilən vaxt və pulun məktəb təhsil ilə müsbət əlaqəli olduğuna dair sübutlar var. Hatkinson və Veyzman (1998) kollec məzunlarının orta məktəb məzunlarından təxminən iki dəfə çox müddətdə könüllü olduqlarını və gəlirlərinin 50% daha çox ianə etdiyini aşkar etmişdilər. Daha yüksək təhsilin nəticəsi olan bu ictimai rifah aspekti sosial birliyə səbəb ola bilər və yeni texnologiyaların istifadəsinə imkan verə bilər. Vozniak (1987) fermerlər üzərində apardığı araşdırmada müəyyən etmişdi ki, əlavə təhsil alması fermerin innovasiya qabiliyyətinin artması ilə nəticələnəcək. Volfi və Haveman 2002-ci ildə müəyyən etdi ki, daha çox təhsil almış insanlar ictimai rifaha müxtəlif yollarla da töhfə verə bilərlər. Məsələn, onlar səsvermə zamanı daha çox məlumatlı seçimlər edirlər, sosial fəaliyyətlərdə daha çox məşğul olurlar. Bu artan bilik və daha yaxşı seçim etmək bacarığı istehlakçı səmərəliliyi kimi tanınan bazar əməliyyatlarına da təsir edir. Mekmahon (2000) əlavə edir ki, demokratikləşmə, insan haqları və siyasi sabitliyin yüksək səviyyəsi də təhsilin artmasının nəticəsidir.

Onun hesablamalarına görə, demokratikləşmədə 1% irəliləmiş insan hüquqlarının 0,6%, siyasi sabitliyin isə 0,8% yaxşılaşmasına kömək edir. Daha yüksək təhsil səviyyəsinə nail olmaq həm də büdcədən sosial müavinət almaq ehtimalının aşağı olması ilə nəticələnir və dolaylı yolla ictimai rifahı artmış olur.

Cinayət hadisələri :Yuxarı təhsil səviyyəsinin cinayət işlərinin azalmasına birbaşa təsiri ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar və dəlillər mövcuddur. Ən əhatəli araşdırmalardan birini aparan Feynşteyn təhsilin cinayət hadisələrinə beş kanal vasitəsilə təsir etdiyini aşkarlamışdı:

1. Gəlir effekti - Yoxsulluq və işsizlik cinayət səbəblərinin başında gəlir. Daha təhsilli insanlar daha çox bilik və bacarığa malik olduqları üçün yüksək gəlirli işlərdə çalışma ehtimalları çox yüksək olur. Bu isə öz növbəsində cinayət hadisələrinin kifayət qədər önünə keçir. 1999-cu il araşdırmasında Lokner bildirirdi ki, təhsillənmə ilə yanaşı dövlətin düzgün vergi və pul siyasəti də insanlara işləyərək əldə edilən qazancın cinayət yolu ilə əldə edilmiş qanunsuz gəlirdən qat-qat yuxarı olduğunu aşılamağa ədalətli bilər.

2. Səbr və/və ya riskdən çəkinməyə birbaşa təsirlər - Locner və Moreti təhsilli insanların iradə, səbr və riskdən yayınma qabiliyyətlərinin məktəb təhsili ilə inkişaf etdirildiyi fikrinə inanırlar. Beləcə təhsilli gənclər gələcəkdəki kritik məqamlarda daha səbrli davranaraq cinayət fikrindən daşınırlar.

3. Qanun pozuntusu və cinayətdən alınan həzzin təsiri - Mekmahon (2000) təhsil və cinayət təsiri ilə razılığa da, o hesab edir ki, akademik nailiyyət cinayətləri birbaşa azaltmır, əksinə, gənclər ya məktəbdə, ya da işdə nəzarət altında qaldıqda, küçələrdə problem yaratmırlar. Həqiqətən də, ABŞ-da ali təhsilə qəbul nisbətləri və aşağı işsizlik nisbətlərindən sonra qətl hadisələrinin statistikasi daha aşağıdır. Yoxsulluqla bağlı cinayətlərin sayı orta məktəbdə oxuyan müvafiq əhalinin daha çox faizi, bərabərsizliyin aşağı olması və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədar aşağı olur. Mekmahon daha sonra təhsili digər xarici amillərlə əlaqələndirə bilər. Məsələn, orta təhsil alma imkanlarının 1% genişlənməsinin İƏİT ölkələrində bərabərsizliyin 31% azalmasına töhfə verəcəyi təxmin edilir. Bərabərsizlikdə 1% azalmanın qətl nisbətinin 1,13% və yoxsulluq cinayətlərinin 5% azalmasına gətirib çıxaracağı ehtimal edilir. Yoxsulluğun 1% azalmasının da yoxsulluq cinayətinin 0,78% azalması ilə nəticələnməyi proqnozlaşdırılır.

4. Genetik (ailəvi) təsir - Bir sıra tədqiqatçılar müəyyən etmişdilər ki, cinayətlər güclü şəkildə müəyyən ailələrdə təmərküzləşib. Məsələn, Kembriq universitetinin bir araşdırmasına görə bütün məhkumların yarısı bütün ailələrin 6%-dən gəlir və məhkum qadınların 61%-i məhkum bir kişi ilə evlənib. Cinayətlər ailəvi xarakter alır, lakin bunun səbəbi tam olaraq bilinmir. İstənilən halda yüksək təhsilin gətirdiyi yüksək ailə rifahı bu statistikaya da öz təsirini göstərir.

5. Birbaşa əks təsirlər - Feynşteyn və başqaları təhsil və təlimlər nəticəsində əldə olunmuş bilik və bacarıqların müsbət effektləri ilə yanaşı insanlara "ağ yaxalıq" cinayəti, mülki cinayətləri ustalıqla törətmə qabiliyyətini də qazandırdığını bildirirlər. Yüksək riyazi nəticələri olan insanların cinayət törətmə nisbəti aşağıdırsa, mexaniki məlumatlarla bağlı yüksək bal toplayan şagirdlərin qanun pozuntuları yüksək səviyyədədir. Çünki riyazi biliklər sadəcə legitim əmək bazarında istifadə oluna bilirsə, mexaniki biliklər həm də cinayət işlərində "işə yarayır".

Nəticə

Təhsillənmə kontekstində insan kapitalı inkişafının sosial və digər qeyri-monetar faydaları çoxsaylı, çoxşaxəli və geniş əhatəlidir. Xarici təsirlər arasındakı əlaqə digər nəticələrə girişin əsasını təşkil edən bir çox nəticələrlə mürəkkəbdir. Təhsilin sosial qeyri-bazar nəticələri aşağıdakı Cədvəl 4-də ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 3: İnsan kapitalının təhsil kontekstində inkişafının qeyri-bazar faydalarının xülasəsi

Əhali və sağlamlıq	Aşağı doğum nisbəti Aşağı xalis əhali artımı tempələri Daha yaxşı ictimai rifah
Yoxsulluğun azaldılması və cinayət	Yoxsulluğun azalması Cinayət (adam öldürmə) hadisələrinin azalması Mülki cinayətlərinin nisbətində azalması
Ətraf mühitə təsirlər	Məşələrin qırılmasının azalması Suyun çirklənməsinin azalması Havanın çirklənməsinin azalması
Ailə quruluşu və əməklilik	Aşağı boşanma nisbətləri Daha yüksək boşanma nisbətlər (böyüklər üçün təhsil kontekstində) Təqaüdə çıxma yaşının artması Təqaüddən sonra daha çox əməl fəaliyyəti
İctimai xidmət effektləri	İctimai xidmətlərdə könüllülük nisbətində artım Maliyyə/xeyriyyə yardımlarının artımı Biliyin paylaşılması/yayıması Şəbəkələrin genişlənməsi Artan özünə hörmət/ictimai fəallıq (böyüklər üçün təhsil kontekstində)
Demokratikləşmə	Artan demokratikləşmə İnsan hüquqlarının artırılması Siyasi sabitliyin artması Daha liberal münasibət (böyüklər üçün təhsil kontekstində)

Açıqlama bəyanatı

Müəllif tərəfindən hər hansı potensial marağın toqquşması ilə bağlı məlumat verilməmişdir .

Əlaqə

E-mail: rm.hagverdiyev@gmail.com

| www.ejsr.org

Ədəbiyyat :

- John A. List, Fatemeh Momeni & Yves Zenou “The Social Side of Early Human Capital Formation: Using a Field Experiment to Estimate the Causal Impact of Neighborhoods.” (2020)
- Johnson P. A. Systemic racism in a broken special Education system. *International Journal of Humanities and Social Development Research*.5.1.(2021): 7-24.DOI: 10.30546/2523-4331.2021.5.1.7
- Muhammad Ali, Abiodun Egbetokun, Manzoor Hussain Memon “Human Capital, Social Capabilities and Economic Growth” (2018)
- Richard Blundell, R., Dearden, L., Goodman, A. and Reed, H. “The Returns to Higher Education in Britain: Evidence from a British Cohort.” (2018)
- Sloane, P., O’Leary, N., Murphy, P. and Blackaby, D. “Returns to Education: A Survey of Findings” (2003)
- Feinstein, L. “Quantitative Estimates Of The Social Benefits Of Learning.” (2002)
- Blundell, R., Dearden, L. and Sianesi, B. “Estimating the Returns to Education: Models, Methods and Results.” (2001)
- School of Economics in Dearden, L., McIntosh, S., Myck, M. and Vignoles, A. “The Returns to Academic and Vocational Qualifications in Britain” (2000)
- Sianesi, B. and Van Reenen, J. “The Returns to Education: A Review of the Macro- Economic Literature.” (2000)
- Venniker, R. “Social returns to education: a survey of recent literature on human capital externalities.”(2000)
- Harmon, C., Oosterbeek, H. and Walker, I. “The Returns to Education: A Review of Evidence, Issues and Deficiencies in the Literature.” (2000)
- McMahon, W. W. “The Impact of Human Capital on Non-Market Outcomes and Feedbacks on Economic Development.” (2000)
- OECD. “ Estimating Economic and Social Returns to Learning: Session 3 Issues for Discussion.” (2000)
- Acheson, D. “Independent Inquiry into Inequalities in Health.” (1998)
- Robinson, P. “The Myth of Parity of Esteem: Earnings and Qualifications.” (1997)
- Mingat, A. and Tan, J. “The Full Social Returns To Education: Estimates Based On Countries' Economic Growth Performance.” (1996)
- Haveman, R. and Wolfe, B. “Succeeding Generations. On the Effects of Investments in Children.” (1995)
- Becker, G.S. “Human capital.” (1964)
- Schultz, T.W. “Investment in human capital.” (1961)

Məqaləyə istinad: HAQVERDİYEV Rakim .İnsan kapitalının təhsil kontekstində inkişafının qeyri-bazar faydaları.Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı.Nömrə 22, 2022. Səh.64-77. DOI: 10.30546/2616-4418.22.2022.64

SUMMARY

Non-market benefits of human capital development in the context of education

Rakim Hagverdiyev

Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan

There are a number of (economic, social, environmental, political, etc.) benefits of developing human capital in the context of education. Economic and non-economic benefits from new knowledge and skills (education), measured as the development of human capital, both directly and indirectly contribute to the gross domestic product. Although more space is devoted to economic efficiency issues in studies, the topic of this article also touched on social and other non-monetary issues that are not lagging behind in importance. Non-economic aspects can be generalized into two groups: private and public. The measurement and methodology of these effects remain one of the major challenges for researchers. For example, if in the USA the main indicator when measuring the level of literacy is the time spent on education, then in Europe the main criterion is the qualification (specialization) obtained as a result of education.

Although human well-being is partly dependent on earnings (monetary factor) and there are broader socio-economic factors associated with education, other non-economic factors are undeniable, related to education, crime reduction, balanced population growth, poverty reduction, and cleanliness of the environment.

The positive impact of education on such factors as human health, family life, literacy and health of family members, reduction in infant mortality, decision-making (a woman's decision to give birth, consumer choice, etc.) has been revealed. Also not to be overlooked is the reduction of pollution and crime.

Key words: Human capital, education, knowledge and skills, economic efficiency, non-market goods

РЕЗЮМЕ

Нерыночные преимущества развития человеческого капитала в контексте образования

Рахим Хагвердиев

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
Баку, Азербайджан*

Различается ряд (экономических, социальных, экологических, политических и др.) преимуществ развития человеческого капитала в контексте образования. Экономические и неэкономические выгоды от новых знаний и навыков (образования), оцениваемые как развитие человеческого капитала, как прямым, так и косвенным образом вносят вклад во внутренний валовой продукт. Хотя в исследованиях больше места уделяется вопросам экономической эффективности, но и тема этой статьи затронула не отстающие по важности социальные и другие немонетарные вопросы. Внеэкономические аспекты можно обобщить в две группы: частные и общественные. Измерение и методология этих эффектов остаются одной из главных проблем для исследователей. Например, если в США основным показателем при измерении уровня грамотности является время, потраченное на образование, то в Европе главным критерием считается квалификация (специализация), полученная в результате образования.

Несмотря на то, что благополучие человека частично зависит от заработка (денежный фактор) и существуют более широкие социально-экономические факторы, связанные с образованием, неоспоримы и другие внеэкономические факторы, связанные с образованием, снижением преступности, сбалансированным ростом населения, сокращением нищеты, чистотой окружающей среды.

Выявлено положительное влияние образования на такие факторы, как здоровье человека, семейная жизнь, грамотность и здоровье членов семьи, снижение детской смертности, принятие решений (решение женщины рожать, потребительский выбор и др.). Также нельзя упускать из виду сокращение загрязнения окружающей среды и преступности.

Ключевые слова: Человеческий капитал, образование, знания и навыки, экономическая эффективность, нерыночные блага